

Eesti ajaloo kotka- perspektiivist

Minu vaidlus Brüggemanniga

Ja an Undusk

**Karsten Brüggemann
(1965)**

Lõpetanud Hamburgi ülikooli ajaloo osakonna 1993, doktor 1999. aastast, Hamburgi ülikooli õppejõud, 1998–2001 töötanud Lüneburgi Institut Nordost-deutsches Kulturwerk arhiivis, 2002. aastast Tartu Ülikooli Narva kolledži dotsent. Peamine uurimisvaldkond: Baltimaad (Nõukogude) Vene impeeriumis ja Vene suhted nendega, Eesti Vabadussõda, eesti historiograafia, Nõukogude Venemaa kultuurilugu 1917–1941; Balthasar Russowi asend Eesti kultuuriloos.

Brüggemann kui pretsedent

Õigupoolest tuleks vist alustada sellest, mis on Karsten Brüggemanni väitluskirjas midagi täiesti uut ja tähelepanuväärset: nimelt see, et saksa ajaloolane võtab sõna ühe eesti humanitaari eesti keeles ja eesti ajakirjas avaldatud põhimõttelise mõtiskluse puhul. Ma ei tea täpselt, kui palju on seda varem juhtunud, kuid kui ongi, siis ei pea võimalike näidete üleslugemiseks isegi ühekäeline minema sõrmi laenama. Rõhutaksin, et jutt käib Baltikumi üldajaloo uurimisest, Eesti (ja Läti) ajaloo nii-öelda maiskondlikust üldplaanist, väga konservatiivsest alast, mitte kontaktidest näiteks soomeugri keeleteaduse vallas, mis on alati olnud rahvusvaheliselt avatud ja kuni viimase ajani ka ideoloogiliselt suhteliselt kiretute keskustelude valdkond. Siinsega sarnanevaid diskussioonialgeid eesti- ja saksa keelsete ajaloo-uurijate vahel on ju tekkinud varemgi, ent nende eelduseks on ikka olnud tekstide keeleline unifitseeritus. Et saksa autori vastulauset võiks esile kutsuda Eestis ilmuv eestikeelne käsitlus, on olnud ebatõenäoline.

K. Brüggemann on seega loomas pretse-denti, mille eest avaldatagu talle kõigi Eesti ajaloo huviliste nimel tänu ja tunnustust. Kui asi nõnda edasi läheb – nii võiks ju hõisata –,

siis on ka ajaloolastel varsti olemas oma Cornelius Hasselblatt; seejuures ei tule Brüggemanni puhul "leevendava" faktorina kõne alla isegi mitte päritud baltlus. Ent Brüggemann kui pretsedent ei ole kompliment üksnes siinkirjutajale isiklikult. See on kompliment eesti keelele kui Balti uuringute ühele ajalooliselt loomulikest keelekeskkondadest.

Sest küsimus ei olegi ju alati sakslaste keelises küündimatuses. Mitmete juhtivatele Eestist pärit või siin õppinud 20. sajandi baltisaksa ajaloolastele (G. von Rauch, A. von Taube, H. von zur Mühlen jt.) pole eesti keel valmistanud raskusi, nõndasamuti nagu läti keel neile, kes sündinud lõunanaabrite maal. Väheste tsiteerimise ja viitamise viisakal tasemel on eestikeelseid allikaid alati saksa uurimustes ka jõudnud, lätikeelseid muuseas märksa enamgi. Kuid juba Teise maailmasõja järgse eesti ajaloo uurimise vana rebane Juhan Kahk teadis seda (ja tema teadis seda eriti hästi), et eestikeelne tekst on isegi teda põhimõtteliselt mõistvas võõrkeelses teaduskeskkonnas enamasti tumm: talle ei ole kohustust reageerida, isegi kui ta on oma aines alustrajav. Teda võib lugeda, kuid teda ei pruugi teadmiseks võtta, ta ei sisalda vastamise kohustust. Vastamise, arvesse võtmise, polemiseerimise jne. sunni toovad kaasa vaid need tekstid, mis on kirjutatud teaduskeeles. Seepärast varustaski J. Kahk oma eestikeelseid raamatuid hooltsalt ulatuslike resümeelega: eestikeelne variant oli omanimestele teadmiseks, saksakeelne variant, kui ka pealiskaudsem, tuli ainsana arvesse teadusliku provokatsioonina. Kui kolleegid Saksamaal eestikeelset raamatut lugesid, siis selle olemasolu võis mugavalt maha vaikida – see oli veel kodulugu, mitte *wissenschaftliches Dasein*; saksakeelne resümee kui olemisläve ületanu nõudis aga teaduslikku seisukohavõttu, ükskõik milline see siis ka ei olnud.

Küsimus on niisiis olnud vastava ala akadeemilistes, et mitte öelda – vastava teadusliku alldiskursi lingvistilistes traditsioonides, selles, et Balti uuringute ainsaks tõsiseks töökeeleks on läbi sajandite vaikimisi peetud saksa keelt, seda nende uuringute ajaloolise algataja, põhiraskuse kandja ja mainekujundaja, saksakeelse autorkonna survele. On omamoodi huvitav, kuidas keeleline formaliteet imbub teaduslike väärtushinnangute süsteemi ja seal

oma toimet avaldab, kuidas üks rahvuskeel omandab erikeelsuse privileegid. Nii nagu kunagi ladina ja nii nagu praegu too enamasti õnnetult nuditud inglise keel, nii on saksa keel Balti uuringuis toiminud pikka aega esmase teadusfiltri ja professionaalsuse kontrollina, millest väljapoole jäävad keeleruumid on vaikimisi olnud nihutatud otsekui eelteaduslikku, kui ka mõnikord huvitavat või põhjalikku lähtematerjali pakkuvasse sfääri. Üks põhjusi on siin kahtlemata nii läti kui ka eesti keele palju kahetsetud väiksus, mis argikliseede vulgaarhegelliku loogika tasemel seostub justkui madalama tõekandvusega (*à la* 'suures keeles on tõde rohkem, sest tema suurem kvantiteet tagab ta kõrgema tõekvaliteedi'); teine peitub Baltikumi vanades keeleseisuslikes hierarhiates, mille kohaselt (kui kõige kitsam rüütelkondlik aristokraatia välja jätta) ei olnud literaadi ehk haritlase mõõduks mitte niivõrd bioloogia, kuivõrd lingvistika, schillerlik-kantiaanlik saksa kultuurkeel ja sellest herderlik-humboltiaanliku iseeneslikkusega tulenev saksa vaim.

Ent mitte ainult väikese rahvusvahelise läbimisvõimega eesti ja läti, vaid ka suured ning läbivad vene ja inglise keel on Balti uuringute kontekstis olnud tugevate eelarvamuste küüsis. Võib-olla on see tingitud olnud ka baltisaksa ajalookirjutuse valdavalt empiirilisest laadist, täpselt kohalikke kultuurmõisteid järgivast metoodikast, samuti kartusest minetada oma küllalt haavatav isikupära mingites suuremates tüpoloogilistes joonetõmmetes. Ja tõsi ta ju on, et eriti inglise keeles on siiani raske leida vasteid küllaltki arenenud balti ajaloolisele eriterminoloogiale, mistõttu poolpädevuse mulje on kerge tekkima. Balti ajalooküsimuste arutelu inglise keeles mõjubki enamasti kui ajaloo adaptatsioon. Läti ja eesti keel võimaldavad siinse lokaalajaloo nüansside käsitlemisel aga muidugi vähemalt sama suurt täpsust kui saksa keel.

Niisiis on K. Brüggemann mees, kes tahtlikult või tahtmatult annab märku sellest, et Balti uuringuis võiks eesti keel (koos läti keelega) olla üks n.-ö. rahvusvahelistest töökeeltest kohe saksa keele järel ja inglise keele ees. Ja see on kahtlemata hea märk. Ainult et mitte keegi ei tea, kuidas õpetada eestlasele läti ja lätlasele eesti keelt. Aastatuhandete kogemus jääb siin napiks.

Brüggemanni arutelu on mitmeid jooni, mis ärgitavad vaidlema ja edasi mõtlema. Osa neist on isiklikumat laadi ning seostuvad minu essee "Ajalooteaduse ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist" (Tuna 2000, nr. 2) Brüggemanni antud tõlgendusega, milles ma tänuliku autorina näen siiski teatavat proportsioonide eiramist. Teine probleemikimp on Eesti (ja Läti) ala käsitlev ajalookirjutus, mis nii minu kui ka Brüggemanni ja mitmete teiste meelest vajaks kontseptuaalset värskendamist. Praegused valitsevad – kui ka vastandlikud – käsitlusmallid on liiga tugevasti suunatud just selle mõeldava informatsiooni sulustamisele, mida me oma identseotsinguis üha hädapärasemalt vajame: ajalugu ei suuda enam hästi seletada seda, miks me oleme just sellised, nagu me praegu parajasti oleme. Ajalooteadus on – võib-olla et mõne jaoks paradoksaalselt – kõige lõõgijõulisem just siis, kui ta ei ole vormunud didaktiliseks koolikristalliks ning kui tema kaudu saab küsitleda oma kõige moodsamat tänapäeva, siis, kui ta on vastuvõtlik uutele naiivsetele "tellimustele". "Kõik olnu ja ajalooliselt kauges muutub huvitavaks alles siis, kui (ja nii-võrd kui) näidatakse ära tema seos kaasajaga."¹ Vaatluse all on niisiis uued tellimused Balti ajalukku. Kolmandaks huvitab nii Brüggemanni kui ka mind ajalooteaduse üldine seos pluralismiga nn. postmodernistlikul kirjutasväljal, mille eest pole ka Eestil kuhugi pageda. Kas tähendab pluralism oskust öelda ühekorraga kõike ja ei midagi või on ta teravdatult subjektsete seisukohtade džentelmenlik kooslus?

Ma püüan isiklike pretensioone mitte esiplaanile seada ja vaadelda neid koos kõrgema üldistusastme probleemidega. Tähelepanu ongi nad täiesti orgaaniliselt seotud.

Thomson või Merkel?

Üks Brüggemanni arutlusest kooruvaid järeldusi on see, et mina, kes ma taotlevat eesti ja baltisaksa historiograafiliste paradigmat lähendamist või isegi kokkusulatamist, paigutun oma sedasorti ponnistustes paratamatult pigem baltisaksa paradigma mõjuvälja.² See tähendab, et kahe vaatenurga sünteesi asemel viin ma tegelikult läbi baltisaksa paradigma ekspansiooni nii-öelda eesti poolele, mis tin-

gib teatava üllatusväärtuse. Ainult nõnda saab mõista ka minu nimetamist "eesti Thomsoniks" ehk Brüggemanni järgi baltisaksluse ideoloogia kandjaks (Brüggemanni tuletusloogika järgi peaks mind ju õigupoolest nimetama hoopis parun Taubeks, aga nõnda järjekindel ei raatsi minu oponent olla³).

Mul ei ole midagi Erik Thomsoni lugupeetud nime vastu, ehkki tema ulatuslik, valdavalt koduloolis-bibliograafiline, laadilt soe ja hillitsetud toodang järgib vist teistlaadi jõujooni, kui seda minu oma on teinud. Kuid E. Thomson oli kahtlemata üks Balti koostööle kõige avatumaid isiksusi Teise maailmasõja järgsel Saksamaal, kes muuseas on saksa keeles avaldanud Eestis häbematult vähe tuntud, Bernard Kangrole pühendatud eesti kirjanduse ajaloo (1973). Tugeva kompiliitvuse elemendi kõrval on selles ka ilusaid faktikoondeid ja ideeleide, viimastest originaalseim see, et vist üleüldse ainsa autorina käsitleb Thomson eesti kirjandusloos kontekstis põgusalt ka hilisemat baltisaksa kirjandust. Selles pisikeses ja ebasaksalikus sammus oli omast ajast ette ruttavat mõtlemist, mis teataval määral õigustab E. Thomsoni nime mainimist antud kontekstis.

Kuid asja muudab komplitseerituks see, et Thomson ei ole esimene hüüdnimi, mille ma oma teksti põhjal olen saanud. Kui see 1999. a. oma algsel kujul Travemündes valdavalt saksa publiku ees ette sai kantud, siis sosisitati kuluaarides Merkelist. Baltisakslasest balti-

¹ R. Wittram. Das Interesse an der Geschichte: Zwölf Vorlesungen über Fragen des zeitgenössischen Geschichtsverständnisses. Göttingen, 1958, lk. 7.

² Eesti (läti) ja baltisaksa paradigma mõisteid ei kasutata siin ja edaspidi muidugi mitte neid esindavate isikute rahvuslik-territoriaalsest päritolust lähtudes. Eesti paradigma ei hakka pihta mitte H. Kruusist, vaid enam kui sajand varem baltisakslaste endi seast. Baltisaksa paradigmat esindab ka valdav osa praeguseid nn. riigisaksa uurijaid, sealjuures, mõnede ajastuomaste nüanssidega, kõige noorem generatsioon.

³ Arved von Taube oli kahtlemata üks kõige iseseisvamalt mõtlemaid baltisaksa ajaloolasi, seda nii oma baltisaksa kildkondlikkuse kriitikas kui ka oma tundlikkuselt eesti poole saavutuste suhtes. Põhimõtetest tähtsust pole minetanud näiteks tema sõltumatu hoiakuga sõnavõttud saksa ajaloolaste kokkusaamisel Tallinnas aprillis 1933 ja viiendatel Balti ajaloopäevadel Göttingenis juulis 1952.

sakslaste vaenajal Garlieb Helwig Merkelil on veelgi väarikam nimi kui Thomsonil, ent siinkohal on see kõnekas eelkõige kui kohalik kultuurimärk: Merkel pole lepitaja, vaid käremeelse saksakriitiku sünonüüm, niisiis midagi vastandlikku Thomsonile. Ehkki mulle Merkeli metafoorne hüüdnimi tookord Travemündes tundus sama arusaamatu kui nüüd Thomsoni oma, tasub seda sümptomit uurida.

Ja tõepoolest, kui “Ajalooteõde ja metahisoorilised žestid” uuesti ette võtta ning sisulisi vahetõde mõtta, siis selgub, et umbes 80 protsenti temast on pühendatud baltisaksa ajalooteaduses käibiva keelekasutuse kriitikale ja ainult viimane, sabaosa, visandab peaaegu et utoopilise võimaluse Eesti ajaloo praeguste paradigmade üleseks ehk nn. maiskondlikuks käsitleks. See viimane on visioon millestki sellest, mida Eesti ajalookirjutuses veel siiani olemas ei ole (*sic!*), aga mis seal minu meelest võiks olla, et mõned meile nii olulised asjad, näiteks kas või Eesti Vabariigi – hegellikult võttes – täiesti absurdne ajalooline olemasolu Kirde-Euroopa serval, pisutki selgemaks saaksid. Ma nimetan seda siiani puuduvat lõiget Eesti historiograafias (parema sõna puudumisel!) Balti ajaloo maiskondlikuks aspektiks, mille saksa vastena toon (parema puudumisel!) sõna *landesgeschichtlich*, olles algusest peale teadlik sellest, et ‘maisikondlikul’ on juba oma kitsam lokaalajalooline tähendus olemas, ning et *Landesgeschichte* on just see, millega baltisaksa historiograafia on end sajandeid väitnud tegelnud olevat – otsekui vastukaaluks eesti ja läti rahvuskesksele ajalookirjutusele.

Mulle näib, et need lingvistilised asjaolud ongi kolleeg Brüggemannis väikest segadust tekitanud. Teades suurepäraselt, et *Landesgeschichte* on baltisaksa ajalookirjutuse omanimetuseks, ja nähes, et mina tarvitan sedasama sõna oma ihaldatava maiskondliku ajalookirjutuse vastena, tõmbab ta liiga kiire samasusjoone minu ja ajaloolise baltisaksa paradigma vahele. Ühtlasi libiseb tähelepanust kõrvale asjaolu, et oma artikli põhiosas – sellesamas umbkaudses 80 protsendis – püüan ma just kummutada legendi baltisaksa ajalookirjutusest kui nn. maiskondlikus kirjaviisis historiograafiast, milleks ta end ise küll heameelega tituleerib, ja tahan näidata, et oma varjatud ideoloogialt on ta vaat et sama rahvuskeskne, kui on olnud eesti ja läti ajalookirjutus.

Ja see ongi minu essee üks peamisi pointe, kui tarvitada moodsat slängi: soov näidata, et Eesti ajaloo saksa ja eesti variant on ka kõige uuemal ajal, 1990. aastatel, mil tehti niipalju vastastikuseid reveransse ja mille puhul on nii kerge rääkida uutest lähenemistest ja üksteisemõistmisest – et Eesti ajaloo (balti)saksa ja eesti variant on oma põhialustes ka täna veel teineteisele niisama jäigalt vastanduvad, nagu nad olid seda muiste. Kui mitte enamgi. Jah, muidugi, ma räägin ju ise eesti ja baltisaksa paradigma pidevast sarnastumisest 20. sajandi jooksul, mis on seotud esmajoonelise baltisaksa paradigma lähenemisega demokraatlikumale ja moodsamale eesti paradigmat, räägin paradigma-ülelest tendentsidest uuema ajaloo käsitelul, tuues konkreetseid näiteid. Kuid vastastikuse üksteisemõistmise alged on seotud kas ajaloodiskursi nende paksude deskriptiivsete kihistustega, kus ideoloogiliste aksioomide pörkumisi saab vältida, või kus nad jäävad – pörkumisohu tekkides – kindlatesse raamidesse, iseloomustades õieti kokkuleppeid teatavates uuema ajaloo valitud piirkondades, seda üsna läbinähtavalt vastastikuse kasu printsiibil (à la ‘lepime kokku, et nimetame seda sõda Vabadussõjaks, aga toome seejuures selgelt välja omal initsiatiivil Eesti poolel võidelnud Balti rügemendi panuse’).

Niipea aga, kui võetakse luubi alla eesti või baltisaksa ajaloolist identiteeti määratlevad alussündmused (esmajoonelised 13.–14. sajandil), paradigmade põhi, diplomaatiliste teoreemide all lebavad sünged vaikivad aksioomid, saab selgeks, et mingi kokkuleppimine ei tule senistes käsitlustraditsioonides isegi mitte kõne alla. Ning et aksioomide kiirgus korrastab väga järjekindlalt ideoloogiat isegi väliselt neutraalses, soliidses ja akadeemilises (saksa) materjaliesituses, seda püüdsingi oma kirjatükis näidata.

Niisiis, kui ei taheta jääda pelgalt diplomaatilis-komplimentaarsetele tasemele ning unustada poliitika kõrval ära ka teadust ehk (ajaloo puhul ühtlasi – moraalset) tõetsingut, siis tuleks eesti ja baltisaksa ajalooparadigma lepitustendentsidest kõnelda üsna ettevaatlikult. Nõnda näiteks nõustume ju mingis mõttes kõik Mati Lauriga, kui ta kirjutab, et “tänapäev [eesti] kooliõpikuis ei leia me enam mingit lugupidamatust (*Mißachtung*) baltisakslaste vastu”.⁴ Tõepoolest, mõisted sarjast “sak-

sa röövvallutajad” on eesti käsitlustes radikaalselt vähenenud ning uuemaid akadeemilisele püüdlavale esituslaade võib eestlase silmil lugedes kõige eelnenu taustal nimetada vägagi viisakaiks. Kuid üks asi on eestlase silmad ja teine asi (balti)saksa praktika, üks asi – isiksuslik tase, ja teine – kogu ajaloonarratiivi ülesehituse laad. Lüües lahti kas või needsamad õpikud, millele viitab M. Laur, ja analüüsides neis 13.–14. sajandi Balti sündmuste käsitelu võrdluses uusimate saksa historiograafiatega, veendume, et ehkki üksteist enam otseselt ei solvata, on Eesti ajalookirjutuse aksiomaatilised lähtekohad mõlemal juhul ikka veel, ja kes teab kui kaua, põhimõtteliselt erinevad. Ja sõna-sõnalt saksa keelde ümber panduna võivad eesti paradigma tänase tolerantuse musternäited (balti)saksa poolel ikka veel kohati kananaha ihule ajada. Ent olgu peale, jättes ka feminiinse ihuretoorika, tuleb mehise otsekohesusega tunnistada: Eesti (ja Läti) ajaloo eesti/läti ja baltisaksa paradigma vahel on 20. sajandi teisel poolel sõlmitud mitmeid vastastikuse koostöö kokkuleppeid, kuid need ei ole mingil viisil nõrgestanud nende paradigmade olemisalust. Korralikke kokkuleppeid sõlmitaksegi ju üksnes õigustelt võrdsete subjektide vahel. Ja kummaline küll, aga mõnes mõttes võib just praegu kõnelda nii eesti kui ka baltisaksa paradigma senisest suuremast subjektsusest, nende üha enam väljakujunevast historiograafilisest individuaalsusest viimaseaegsetes poliitiliselt vabamates oludes.⁵

Gert von Pistohlkorsi toimetatud “Baltimaad” (1994), omamääratluse järgi “saksa ajalugu eestlaste ja lätlaste asualal saksa keeles esimest korda teaduslikult kokkuvõttev” teos,⁶ paljusi kindlasti liberaalseim ja tolerantseim, mis 20. sajandil ilmunud, on oma retooriliselt lihvitusest ühtlasi ülimalt baltisaksalik nähtus, kus eestlastele ja lätlastele tehakse terve hulk diplomaatilisi mööndusi sekundaarsete ajalooõiguste tasemel (ja eesti ajaloolased on need üldiselt kummardusega vastu võtnud), aga kus baltisaksa ajaloo-paradigma tüvistruktuur on leidnud ka senisest rafineerituma väljatõtluse.

Teisest, eesti küljest vaadates näeme seda, et taastatud iseseisvuse rüpes on nn. muistse vabadusvõitluse eelne, aegne ja järgne aeg omandanud eesti ajalookirjutuses veelgi suu-

rema institutsionaalse kaalu, kui see tal varem olnud. Seda käsitletakse taas üha rohkem mitte enam lihtsalt võitlusena eestlaste või eesti maakondade vabaduse eest, vaid eesti rahvusriikluse kunagise esimese, saksa invasiooni tõttu peetunud etapina. Siit veel pisut edasimõtlemist ning rahvuslikud rollid omandavad drastiliselt uue tähenduse: sissetunginud sakslased on küll kõrgema tehnoloogilise kultuuri kandjad (à la raudrüüd!), ent poliitiliselt kultuurilt tollal madalamal järgel kui ühtsusriiklusteadvuselt arenenumad eestlased. Sellise mõtteviisi lähikonda kuulub ka minu enese oletus, et võitlus poliitiliselt autonoomse Eesti moodustumise eest eestlaste ja sakslaste vahel ei lõppenud mitte aastal 1227, vaid ligi sada aastat hiljem, 1343. a. jüriöö! alanud eestlaste ja sakslaste vahelises suures jätkusõjas, mida ka baltisaksa pool on õhutanud nimetama mässuks või ülestõusuks, kui sedagi (ülestõus ja mäss on mõisted, mille metahistooriline žestikulatsioon on juba kindlalt peremehe ja sulase rollidele osutav). Selle sõja eestlased kaotasid ning nõnda tähistab aasta 1347, mil suurem osa Eesti alast läks Liivi Ordu valdus-

⁴ M. Laur. Deutschbalten in der estnischen nationalen Historiographie nach dem Zweiten Weltkrieg. – Doświadczenia przeszłości. Niemcy w Europie Środkowo-Wschodniej w historiografii po 1945 roku / Erfahrungen der Vergangenheit. Deutsche in Ostmitteleuropa in der Historiographie nach 1945. Hrsg. J. Kłoczowski, W. Matwiejczyk, E. Mühle. (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 9). Lublin-Marburg, 2000, lk. 151. Põhimõttelist nihet suhtumises baltisakslastesse täheldab ka Toivo Raun: T. U. Raun. The Image of the Baltic German Elites in Twentieth-Century Estonian Historiography: The 1930s vs. the 1970s. – Journal of Baltic Studies 1999, nr. 4, lk. 349.

⁵ See kehtib täiel määral eelkõige Eesti kohta, kus poliitilisel sõnavabadusel sisuliselt piire pole; selle negatiivne külg on kuni inimvaenulikkuse ja kõige madalama klatsini küündiv avalik sõnakasutus. Saksaamaa avalikes allikais ei ole Eesti labasuse tase mõeldav, ent samas on saksa humanitaarteaduste poliitiline enesetsensuur sageli nii kõrge, et teatud suundades on originaalne mõtlemine välistatud. See on kahjuks tinginud just filosoofia ja kultuurifilosoofia (saksa vaimu kunagise uhkuse!) ühekülgses arengu Teise maailmasõja järgsel ja Saksaamaa oludes ikka veel edasi kestval “järeldenatsifitseerimise” perioodil.

⁶ Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder. Hrsg. G. v. Pistohlkors. Berlin, 1994, lk. 13.

se, reaalse omariikluse algust Eesti pinnal. Omariikluse idee Eesti ja Läti alal realiseerisid seega kõigepealt sakslased ning eeldusel, et meil ei puudu huumoritunne, võiksime Goswin von Heriket (surn. 10. IX 1359) tinglikult nimetada esimeseks suhteliselt iseseisva Eesti peaministriks.

Nõnda sõandan ma väita, et Eesti ajaloo kaks paradigmat on oma põhialustes 1980. aastate lõpust alates vaid kindlustunud, s.t. eneseteadvamaks, ehkki vastastikuses poleemikas vaashoitumaks muutunud. Eesti paradigma, oma algupäraselt retoorikalt küll lihtsam, otsekohesem ja ründavam, on omandanud baltisaksa paradigma retoorilist lihvi, õppinud ohtlikes kohtades kasutama diplomaatilisi eufemisme, õppinud paremini vaikima ja vajadusel ka maha vaikima.⁷ Baltisaksa paradigma on, vastupidi, mõnes asjas oma suu avameelsemalt lahti teinud ning suhetes eesti paradigmaga kollegiaalsemaks muutunud, ent samal ajal oma retoorilisi vahendeid iseene identiteetse piiritlemisel täiustanud.

Kui mina oma “metahistoorilise” analüüsi ette võtsin, siis mõnede juhuslikumate asjaolude kõrval kujunes siin oluliseks ka tahe näidata just seda, et vaikelu paradigmade omavahelises väitluses ei tähistata veel ajalooteaduse uut mõtlemist. Ollakse lihtsalt muutunud diplomaatiliselt subjektsemaiks, osatakse üksteist paremini ära kuulata ja vastastikku vestlust arendada, osatakse leida alasid, kus on võimalik sõlmida mõlema poole edumeelsust tõestavaid, vastastikku kasulikke kompromisse. Vahemänguna on see tervitatav. Vaheerahu on kehtima pandud, läbirääkimiste situatsioon on loodud, kõneluste ettevalmistustase on aktsepteeritav. Kuid kas läbirääkimised tõesti

ka käivad? Näen ümarlauda, mis enamasti seisab tühi ja mille taha aeg-ajalt kogunetakse, et väljendada vastastikku rahulolu ettevalmistuste taseme kohta. Töötatakse välja läbirääkimiste keelt, mis mõlema poole *status quo*’d garanteerides võimaldaks vestlussituatsiooni jätkata. Kumbki pool nõustub üha rohkem sellega, et kui vestluste tase on viisakas, siis põhitõdesid puutuda pole vaja. See tähendab, et ümarlaua taga arendatav keeleloome seostub läbirääkimiste ja mitte ajalookirjutuse endaga. Põhitõdedel lasub vastastikune *immaculata* dogma.⁸

Sellest tahtsingi kõrvalseisjana märku anda. Ühtlasi pakkusin välja näitliku võimaluse mitte enam läbirääkimiste, vaid ajalookirjutuse enda keeleliseks uuendamiseks. Karsten Brüggemann tahtis seda märgata, ja see on – olgu veel kord öeldud – saksa poolelt erakordse partnerlushuvi märk.

Moskva ja Göttingeni vahel

Brüggemann toob üsna täpselt esile seiga, et seda tüüpi keelekriitikat ja -uuendust, millega ma oma essees tegelen, võibki enamasti oodata suhtelistelt autsaideritelt, kel puudub kohustus esineda nn. päris-ajaloolasena (s.t. Eesti tingimustes ennekõike majandus-, sotsiaal- või sõjaajaloolasena, sest kirjandus- või kultuuriloolane olen vist isegi mina). Ka teedriajaloolane peab juba enamasti pedagoogilistel põhjustel jälgima seda, et ta jääks lõpuni teaduslikuks, s.t. ei ületaks omas ajas (või kildkonnas) aktsepteeritud paradigmaatilise mõtlemise piire. Et teaduslikuks ehk paradigmaatiliseks jäädes paradigmapäliste ideedega välja tulla ei saa, on iseenesestki selge. Need on juba kõneldud teemad, kuid ikka veel mitte kulunud. Eelmisel sügisel on Manchesteri professor Patrick Joyce andnud päris kena kokkuvõtte postmodernistlikku tüüpi ehk ajaloo narratiivsusest lähtuva historiograafia (‘ajalugu kui teatud jutustusviis’) võidukäigust Inglismaal.⁹ Muuseas mainib ta, et tubli osa kõige põnevamat tööd ajaloo vallas tehakse ära mitte ülikoolide ajaloo-osakondades, vaid hoopis teiste distsipliinide katuse all, päris-ajaloolastest on aga tulemusrikkamad need, kes on saanud tugevaid impulsse geograafiast, kunstiajaloo, sotsioloogiast, teaduste metateooriast jm. Sedalaadi hinnang võiks ise olla oma-

⁷ Jutt käib siinkohal üksnes saksa-eesti suhetest Eesti ajaloos; nn. vene küsimuse käsitelul on tendentsid olnud hoopis teised.

⁸ Selline mulje tugevneb, kui lugeda Baltikumi historiograafia praegust lähteseisu iseenesest väga soodsaks hindavate diskussioonide materjale. Vt. nt. ajakirja “Journal of Baltic Studies” erinumbrist “The Baltic Lands, National Historiographies, and Politics in the ‘Short Twentieth Century’” (1999, nr. 4), samuti Marburgi Herderi-Instituudi sarjas ilmunud historiograafikonverentsi ettekannete kogumikku (vt. viide 4).

⁹ P. Joyce. A quiet victory: The growing role of post-modernism in History. – The Times Literary Supplement, nr. 5143, 26. X 2001.

moodi sümptom ja vihjata sellele, et tegu on paradigmaatiliste otsingute ning mitte paradigmaatiliste kristalliseerumiste ajastuga – kui sellisel süstematiseerimisel üldse mingit mõtet on ja kui ei toimu kõik üldse pigem paralleelselt.

Kui sel aga siiski mõtet on, siis peab arvestama veel mõne väikese elulise, ent olulise detailiga, eriti kui jutt käib saksa ajaloolastega üles võetava diskussiooni viljakusest. Teatud määral näib eesti ajaloolaste julgust avatud väitluseks baltisaksa paradigmaga pärssivat seegi, et valdav osa meie lokaalajaloolaste rahvusvahelist suhtlust toimub täiesti loomulikel põhjustel Saksamaa kaudu. Juba Juhan Kahk pidi omal ajal silmas pidama, mida arvatakse temast Göttingenis, Marburgis, Kielis või Hamburgis, aga sihtadressaadiks number üks oli tollal muidugi Moskva. Pärast Moskva ära langemist tuleb paratamatult üha rohkem tähele panna seda, mida arvab asjast Göttingen (võttes seda kui Balti Ajalookomisjoni ja saksa Balti-uuringute sümboolset keset). Göttingeni kaudu käib nüüdsel ajal Eesti ajalugu uurivate teadlaste tee laia maailma. Ning Göttingenis – pole parata – valitseb teaduslikus mõttes baltisaksa paradigma. Muidugi ei kõnele keegi enam vägisi pealesunnitavast ideoloogiast, tagakiusamisest või häbiposti naelutamisest. Ei pruugi kõnelda isegi sellest, et ka Göttingenis on vaid inimesed, kes teevad oma inimlikult mõjutatavaid valikuid konverentsi- ja kaastöötellimusteks. Ma usun, et närviline, kuid aatekindel Göttingen on kokkuvõttes sõltumatu, kui eesti ajaloolane seda keskeltläbi eeldab. Seetõttu piisab sellest, kui mainida eesti ajaloolase seesmist enesetsensuuri. Ja selle tsensuuri sõnum on vähemalt keskmisele edasipürgijale see: kes tahab Saksamaale konverentsile sõita, uusi kolleege ja teadustellimusi leida, ei tohi Göttingenile liiga palju vastu rääkida. Kõlab räigelt nagu kõik toimetuleku maksimiid.

Visandades üsna kerge nn. maiskondliku ajaloo kavandi, ei pidanud ma silmas tarvidust lihtsalt niisama uut mõtlemist juurutada. Ma ei tunnegi erilist huvi postmodernismi kui uudsuseloome vastu, aga kui ma seda mõisteti Eesti ajalookirjutuse kohta ka möönan, siis soovitan järele vaadata eelkõige Läti Henrikust ja Balthasar Russowist. Need kaks on minu meelest siiani kõige postmodernistlikumad

Eesti historiograafid. See lause ei ole efektse lojeduse näitena mõeldud. Minu arust tähendab postmodernistlik ajalookäsitlus taas uut pilguheitu ajalookirjutuse käidud teele. Postmodernism, mis mõistab ajalugu kui retooriliste vahenditega üles ehitatud narratiivi, leiab oma siiani parimad näited ikka vanast historiograafiast. Ja kahtlemata rahuldavad nii Henrik kui ka Russow postmodernismi küllalt suurel määral veel ühest tema tunnusest lähtudes: lähtudes vaatekohtade pluralismist. Seda fookuste – esimesel lugemisel sageli tabamatut, jutustusse sulandunud – vaheldumist, mida nad on võimelised looma, ei ole hilisemas, üha enam positivistlikuks ja teaduslikuks pürgivas ajalookirjutuses väga palju jäljendada suudetud. Olen ise nii Läti Henriku kui ka Balthasar Russowi siiski paigutanud baltisaksa ajalookirjutuse paradigmasse ja kui Brüggemann otsib minu ideede baltisaksa sugulust, siis leiab ta seda kahtlemata palju rohkem Henriku ja Russowi kui E. Thomsoni juurest. Ning kui küsida, mis baltisaksa paradigmas kõige enam meenutab minu loodetud maiskondlikku ajalugu ehk tõelist *Landesgeschichte*'t, siis vastab selle tunnustele enim ehk just nende kahe mehe kirjutusviis. Just see haarab ajaloo kõiku rahvaste ja seisuste suure kirevuse ning kajastab representeerivalt seda maiskondlikku pluralismi, mida hilisem teaduslikult "tendentslik" ajalookirjutus enam hästi haarata ei suuda.

Minu maiskondlikkuse idee lätted ei ole mitte abstraktses uudsuseloomes, vaid isiklikus tunnetuslikus biograafias. Eesti kultuurilugu teataval määral tundes ei suutnud ma mingil hetkel enam hästi aru saada sellest, kust pärinevad need väikese ja 600 aasta jooksul väidetavasti vaimselt tasalülitatud rahva kultuurilis-poliitilised ressursid, mis eriti 20. sajandil nii kiirelt, jõuliselt ja oma tippudes nii kõrgeleulatvalt esile tulid. Ma ei taha kultiveerida rahvuslikku paatost, vaid otsida naiivselt seletust sellele, mis tundub praegusel argiteadvustasemel juba nii endastmõistetav, aga mis kultuuriloolaslikult asjasse süvenedes seda üleüldse ei ole. Rääkida (minu poolt väga kõrgelt hinnatud) eesti rahvaluulest ja taluõuest tulnud suurmeestest, kes oma individuaalse edasipüüdmistungi vael ja mõne baltisaksa rahvasõbra toel viisid rahva kiirelt läbi kõrkjamere, muutub mingil hetkel absurdseks.

Teisisõnu, kui oletada, et tänapäeva eestlase puutub Eesti ajaloos ennekõike – või isegi üksnes – eestikeelsete seisuste ajalugu (see ei hõlma kaugeltki kõiki n.-ö. bioloogilisi eestlasi), siis ei suudeta mingil hetkel enam vähegi rahuldavalt seletada 20. sajandi Eesti ajaloos toimunut. Kõike tuleb siis vägisi võtta kui enam-vähem õnnelik-juhuslikku *generatio spontanea*'d. Siis räägime edasi üksnes “väikestest rahvuslikust imest” ja üllatume taas, kuidas need, kes tulid otse metsast ja põllult, suutsid erakordselt kiiresti tööle panna kõik olulisemad rahvusriiklikud ja -kultuurilised struktuurid. Nii kiiresti, et peab tahtmatult oletama mingit eesti rahva seesmise geniaalsuse lätet, milleni mõnikord vaikimisi jõutaksegi.

Miks peab kohe, kui tehakse juttu ajaloolise saksa komponendi väga olulisest funktsioonist tänase eestluse eluvormide kujunemisel, rääkima “Schirrenite ja Stackelbergide sülelemisest”? Brüggemann ise ilmselt ei märkagi seda, kuidas ta langeb kõneviisi, mis on siinmail liigagi hästi tuntud ja juba mitu korda läbi seeditud. See on kõneviis, mille lapidaarsema variandi kohaselt pole eestlased ja sakslased olnud suurt muud midagi kui kaks vaenuliku klassi, kes kogu oma eksistentsi jooksul Eesti pinnal on olnud oma püüdlustes antagonistlikud. See ongi Eesti ajalookirjutuse, nii eesti kui ka baltisaksa paradigma üks seniseid realsusi, kord marksistliku kareduse, kord liberaatlikuma liberalismiga esile toodud, ning sellest tulenevaid narratsiooni- ja seletusvõimalusi oleme aastakümneid kasutanud. Nende seletus- ja jutustusjõudu ei eita keegi (ka mina räägin ju eesti ja baltisaksa lepitamatust hõõrumisest ajaloo poliitilistes pinnakihtides, millest keegi ei saa mööda vaadata), kuid neil on oma ammendumus, ja mingeid olulisi asju jätavad nad, nagu omal kombel kõik teised seletusviisid, ikka seletamata. Asju, mille seletamine just täna näib mulle eluliselt oluline – kui korrata taas oma lähteteesi. Ma ei avalda Schirrenile vähimalgi määral armastust, aga ma näen nii tema kui ka C. R. Jakobsoni selget funktsiooni teatud sotsiaalsete ja mentaalse struktuuride püsivuse eest seismisel, mis olid kujunenud ammu enne neid ja mis struktureerivad tänaseni elamisvorme, mida nimetame Eesti eluks. Ma ei sülele Schirrenit, vaid pigem funktsionaliseerin ta, ning talle endale meeldiks see kahtlemata veel vähem

kui Karsten Brüggemannile.

Ma vaatlengi baltisakslust kui funktsiooni. Nagu öeldud, oleks võinud tulla ka Eesti kuningriik, aga tuli Liivi orduriik. Need oma-riikluse funktsioonid, mis olid hakanud kujunema enne võimu ülevõtmist sakslaste poolt, mida täitsid sinnamaani ilmselt põhiliselt eestlased ja mida nad – täiesti võimalik, et – poleks ehk suutnudki tollal väga kaua oma õlul kanda, arenesid nüüd edasi Liivi orduriigi raames ja muidugi hoopis omasoodu, kuid tõenäoline, et ka mingeid eelnevaid kohalikke algstruktuure enesesse kaasates. Neid omavalitsuslikkuse struktuure õnnestus säilitada (muidugi on need sõnad metahistooriline žest!), aga õnnestus säilitada üksnes vägivallega (see on eelneva metahistoorilise žesti kustutus!) läbi Rootsi ja Vene aja, ning mingil hetkel ajaloos läks piirkonna autonoomiafunktsioonide korrastamine taas (vägivalladel teel!) eestlaste kätte. Esmane, millest ma oma visioonis lähtun, ongi nüüd see Eesti (ja Läti) autonoomusteadvus ehk autonoomiafunktsioon, minu meelest ühe geopoliitilise piirkonna tähtsaid ja eritlemist väärivaid iseloomustajaid, ning selle funktsiooni täitjatena ei ole eestlased ja sakslased üksteist küll peaaegu kunagi ajaloos süelnud (ka mina ei pane neid seda rumalust tegema), vaid ikka rohkem päid raiunud ja pöidlaid väänanud, kuid end ühte ja samasse funktsionaalsesse rolli kohandades paratamatult ka üksteise tegusid jätkanud. Ma ei arva, et teatud geograafilistel piirkondadel oleks olemas ainult oma kliimaatiline või rahvuslik järjepidevus, ma arvan, et neil on olemas ka näiteks oma ideeloolised või riigivalitsusvormide jätkuvused (tarvitagem siin just mitmust!), milles muidugi ei puudu suhtelised katkestused või üleminekud. Poliitilise autonoomia idee on üks kohaliku Balti vaimuloo tähtsaimaid pärimusi, mille kandjate ja teostajatena on meile teadaolevalt toiminud elköige – selles funktsioonis mingis mõttes paratamatult sarnased – eestlased, lätlased ja sakslased. Saa da endale õigus olla selle funktsiooni täitja on aga kaasa toonud sajandeid kestnud vihast võitlust ja vaenu. See ongi kogu minu poolt pakutav “sülelus”. Niisiis üsna verine.

Et näitlikustada pisut selle nn. maiskondlikkuse perspektiivi kultuuriloolisi tagajärgi, viitan mõnele varem enda esitatud mõttele. Neist peaks nähtuma, et maiskondlikkus, kui

asju rahulikult arutada, ei seostu mingi baltisaksiku apoloogiaga. Nii näiteks eelistan öelda, et eestikeelne kirjandus oli umbes kuni 19. sajandi viimase veerandini (selle piiri täpse dateerimise üle võib vaielda) baltisaksa kirjanduse osa, täpsemalt – baltisaksa kirjanduse eestikeelne osa.¹⁰ Kas tähendab see niigi lühikese elulooga eesti kirjanduse edasist mahamüümist sakslastele? Loomulikult mitte. Nagu olen näidanud, toob see kaasa hoopis eesti kirjanduse ajalise pikenemise. Kas on see operatsioon siis ette võetud selleks, et eesti kirjanduse siiani küllalt lühiajalist ajalugu teatava pikendamise teel veidigi õilistada? Arvamus võib olla mitmeid, kuid ise olen uskunud oma teose lähtuvat sellest, millest juba kirjutasin: tunde, et senises traditsioonilises eesti ja (balti)saksa käsituspiiris, mille üks funktsioone on tagada ühe või teise poole kapseldumine oma puutumatusse monaadlikku identsusse, jääb Eesti ajalugu mulle arusaamatult hüppeliseks ja hilisemas järgus osaliselt seletamatuks.

Niisiis võiksime lähtuda pigem ajalooliselt esmasest baltisaksa (balti, põhjabalti) kirjaruumist, mis oli juba algselt multilingvistiline, kuid mis 18. sajandi lõpust hakkas kiirendatud korras arenema mitmekeelsuse suunas ning mille raames ja mille osana tekkisid ka eesti ja läti kirjasõna. Baltisaksa kirjandus oli lihtsalt Põhja-Baltikumi rahvuslike kirjakeelte ühine juur ning teda kirjutati põhiliselt kolmes keeles: saksa, läti ja eesti keeles. Baltisaksa kirjaruumi olemuslik mitmekeelsus – keeled märkisid siin pigem seisuslik-stilistilisi kui rahvuslikke vahekordi – aitab selgitada sedagi, miks osa eesti rahvuskirjanduse alustekste (F. R. Faehlmanni müüdid) on saksakeelsed. Samuti tuleb arvestada, et mõned kõige nõudlikumad eestikeelsed tekstid 19. sajandi algusest (K. J. Peterson, O. W. Masing), ei väljendanud mitte niivõrd rahvusliku, kui-võrd keelelise emantsipatsiooni tuge tingimustes, kus kõrgkirjanduslik ala oli reserveeritud saksa keelele, eesti keel aga teenis madalamaid funktsionaalseid huve. Need emantsipatsioonitugid ohustasid tookord tõsiselt saksa keele seisuslikku esmasust ja ei leidnud intellektuaalse enamuse heakskiitu.

Selle skeemi järgi jäi Peterson baltisaksa literaadiks ja tegelikult oli ju seda veel Kreutzwaldi, kes jõudis küll elada balti kirjaruumist

väljamähkumise järku. Mis aga tähtis: need sedastused ei takista meid kuidagi nimetamast Jaaku “eesti esimeseks luuletajaks” või “Kalevipoega” eesti rahvuskirjanduse tüvitekstiks. See on lihtsalt see osa baltisaksa kirjandust, mille sees toimus nn. stiilimurre, mis ajas segamini keelte funktsionaalsed hierarhiad ja viis viimaks iseseisva, täismõõtmelise eesti kirjaruumi kujunemiseni. Siin tulebki esile see maiskondliku vaatluse – kui tahetakse – postmodernistlik pluralism või binokulaarsus, mis on ka üks Brüggemanni otsitavaid. Me lihtsalt võiksime leppida sellega, et eesti kirjaruum ei ole määratletav puhtlingvistiliselt, vaid et tema liikuvate piiride paikapanekul tuleb arvestada ka Baltikumi ja Eesti geograafilise pinnaga. Baltisaksa kirjandus, kui ka valdavalt saksa-keelne ja eestlast kui tegelaskuju võõristav, oli eesti kirjanduse eelaste, mille kõrgkirjanduslik kihistus oli saksakeelne, madalkirjanduslik põhiliselt eesti- ja läti-keelne. Eestikeelne kirjandus eraldubki baltisaksa juurest hetkel, kui hakkab kujunema eestikeelne kõrgkirjandus, misjärel eestikeelne kirjasõna minetab oma funktsiooni olla vaid baltisaksa kirjanduse madalstiilne lõige. Eesti kirjanduse eellasest saab mingil hetkel tema väiksem ja kohalikum vend, ning see on kultuuris võimalik.

Eesti kirjandus on baltisaksa kirjandusega ajalooliselt seotud ka niivõrd, kuivõrd ta on paikkondlik identsuskirjandus. Baltisaksa kirjandus jäi – üksikute eranditega – peaaegu puhtaks identsuseloomeks, mille raames ei jõutud maailmakirjandusliku ülesande formuleerimiseni või jõuti selleni balti identsust minetades; eesti kirjandus on seevastu ühtlasi ka eesti maailmakirjandus, s.t. osaleb maailmaareenil ikka sellesama eesti kirjandusena. Valgustuslikku eestikeelset proosat alates 18. sajandi viimastest kümnenditest, kirjutatud “maarahvale kasuks ja lõbuks”, olen nimetanud pigem estofiilseks ajaloputuseks.¹¹

¹⁰ Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest 20. sajandil: Teese kommentaaridega. – Looming 1999, nr. 2, lk. 251. Veidi pikemalt on see tees läbi kirjutatud baltisaksa kirjanduse ülevaates, mis ilmub peagi Eesti Entsüklopeedia 11. köites “Eesti”.

¹¹ Adressaat ja keel baltisaksa kirjaruumis. – Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 2. Toim. M. Lotman, T. Viik. Tallinn, 1995, lk. 114; saksa keeles: Adressat und Sprache im deutschbaltischen Literaturraum. – Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und

Siingi toob maiskondlik aspekt sisse uusi hinnanguid. Me võime ju mõnda, et varane kirjaseadus aitas kaasa eestikeelse lugemisoskuse, mitut sorti praktilise ja teoreetilise teadmise, rahvusvaheliste jutusüžeede jne. levimisele, kuid oma esteetilis-filosoofiliselt koelt ei olnud ta talupoja vaimu hariv ega ihu ülendav, vaid pigem talle mitteomast infantiilset identiteeti peale suruv. See oli baltisaksa identiseloome-kirjanduse üks "projekte", mida iseloomustas intellektuaalselt alahinnatud adressaat ning mille infantiilne lugejamudel aeglustas täisealise eestikeelse kirjanduse teket. Nimetada seda kirjandust valgustuslikuks saab peamiselt traditsiooni tõttu; sisuliselt eeldab see talupoja sellist vaimset tumedust, mida tema omakultuur, näiteks rahvaluule, ei peegelda. Talupoega "valgustama" asudes konstrueeriti ühtlasi tema "tumedust".

Muidugi riskitakse säärase jutuga saada arvatud seltskonda, mille esindajana Juhan Käosaar kunagi oma iseenesest ju huvitavas sotsioloogilis-imagoloogilises uurimuses (pea-aegu à la Bourdieu!) kirjutas: "Eestikeelse ilmliku kirjanduse kaudu püüdis balti mõisnikond kindlustada teravas feodalismi kriisis ning üha teravnevas klassivõitluses oma alusteni kõikuma löönud positsioone ja jalule seada talupoegade kuulekust."¹² Pealiskaudne sarnasus ülalöelduga on hästi äratuntav. Siiski, siinkohal ei lähtuta mitte klassivõitlusest eestlaste ja sakslaste vahel, vaid keelte stilistilisest seisuslikkusest ühe ja sama kirjanduse raames. Ka mõisnik võis kätte võtta eestikeelse juturaamatu, kui ta ihkas jämedakoelisemat lõbu ja teadust, sest see oli kirja pandud ta oma koduses anekdootidialektis. Eesti keel lülitas sisse kirjanduse madalstiilse, saksa keel ta kõrgstiilse "käigu". See, kes luges üksnes eesti keeles, sai maitsta üksnes madalat, ja selle kaudu konstrueeriti lihtsameelset, vurlelikku ideaaltalupoega. Ent see ei andnud mingeid lõplikke eeliseid saksa keelele, sest sel oli nüüd

kohustus kultiveerida üksnes kõrgstiili, säilitades opositsiooni maakeelega. Selle tulemus on teada: keelelise innovatsiooni puudumine, baltisaksa kirjakeele tardumine "schillerlikku" epigonismi, lõppkokkuvõttes kirjanduse maanerlik lamedus. Niisiis ei tulnud kummagi keele stiliseerimine kindlatel väljendustasandil kasuks nende väljendusrikkusele. Eesti oli seega baltisaksa, ja baltisaksa oli muuseas ka eesti, aga thomsonlikust lepitavusest pole selles skeemis jälgegi.

Vene küsimus

Kui on lubatud korra emotsionaalne olla: mis mind Brüggemanni juures siiski pisut kihevile ajab, on see, et mind baltisakslastega tehtava koostöö eest isalikult noomides seisab ta ise kindlalt kahe jalaga traditsioonilises baltisaksa paradigmas. Niisiis, kui mina (Brüggemanni järgi) Schirreni isikus baltisaksa paradigmat sülelen, siis sülelen ma ühtlasi härra Brüggemanni ennast. Ja võib-olla et meie vaidluse põhiküsimuseks ei olegi mitte niivõrd eesti renegaatlus, kuivõrd Brüggemanni hirm tema enda ihu haavata võiva süleluse ees. Mida enam ma Brüggemanni teksti süvenen, seda enam tundub mulle, et Brüggemann mitte ainult ei lahka mind, vaid kaitseb ka iseennast – ja iseenda isikus seda vana tuntud (balti)-saksa ajaloparadigmat, mille kriitikale on pühendatud minu käsitluse Brüggemanni poolt kiiruga ülelennatav põhiosa. Mis Brüggemanni hoiakus uut ja väga tervitatavat on, see on tema uudne suhtlemisvalmidus – uudne suhtlemisvalmidus vana 'ära puutu mind'-hoiaku kaitsmisel. Lisagem kohe, et paradigma valikut ei saa kellelegi ette heita, see on iga ajaloolase loomulik õigus. Ent millel siiski põhineb minu järeldus?

Brüggemann käsib Eesti ajaloo traditsioonilist eesti paradigmat kui läbinisti poliitilist. Sellega võib põhimõtteliselt leppida, kui mõista poliitilisust avaras tähenduses, näiteks kui läbivat rahvusideoloogilist põhitooni. Ma ei näe küll mingit erilist paradigmuuutust 1920. aastail seoses Eesti Vabariigi tekkimisega, sest needsamad ajaloomõtlemise struktuurid, mis toona muidugi professionaalsemalt ja põhjalikumalt läbi kirjutati, olid tekkinud juba 18. sajandi lõpul koos Merkeliga ning kajastunud seejärel 19. sajandi eesti rahvusli-

Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag. (Veröffentlichungen des Slavisch-Baltischen Seminars der Universität Münster, Bd. 1). Hrsg. U. Obst, G. Ressel, unter Mitarbeit von M. Glaser, A. Müncho. Münster – Hamburg – London, 1999, lk. 349–350.

¹² J. Käosaar. Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses. – Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat I. Tartu, 1949, lk. 45.

kus historiograafias. Olen ka just Merkeli näitel püüdnud demonstreerida, et eesti paradigma sündis senise baltisaksa ajalookirjutuse taustal tõesti ideoloogiliselt selge kontra-ajaloona.¹³ Nentitud põhilist üksmeelt neis tõsiasiades, lähivad meie teed Brüggemanniga laiku hetkel, kui võrdluse haaratakse baltisaksa paradigma. Brüggemann üldiselt hoidub viimastest rääkimast, kuid vaikiva võrdlusaluse-na osaleb see kogu diskussioonis. Nurgakiviks on väide: “Eesti rahvaajalugu oli poliitiline reaktsioon baltisaksa niinimetatud maiskondlikule ajaloole (*Landesgeschichte*).” Selle alustajava sedastuse juurde antakse mõningaid vihjeid väljavabandusvõimalustele, ent üldiselt võib seda lauset Brüggemanni loodavas kontekstis võtta sõna-sõnalt.

Teisisõnu, Brüggemann käsitlebki eesti paradigma põhiliselt rahvusideoloogilisena (“poliitilisena”), baltisaksa paradigma aga põhiliselt maiskondliku *Landesgeschichte*’na. Kui ma olen seda õigesti mõistnud, siis on meie ees nii traditsiooniline baltisaksa ajalookirjutuse seisukoht, kui üldse võimalik, ning Brüggemann on tahes või tahtmata selle paradigma uusimaid prohvelteid. Ning mina olen kõike muud kui Brüggemann ja baltisaksa ajalookirjutuse paradigma, sest minu kirjutise põhipaatos pidi teada andma midagi risti vastupidist, ja nimelt seda, et baltisaksa paradigma ei esinda tegelikult mingit *Landesgeschichte*’t, vaid enam-vähem samasugust rahvusideoloogiast läbi imbinud narratiivide rühma, nagu seda on olnud ka eesti paradigma. Ainult et kui eesti paradigma on oma seisukohtade väljendamisel olnud otseütleavam, siis baltisaksa paradigma on püüdnud otsest hinnangulisust võimalust mööda vältida, sisendades oma ideoloogiat seda järjekindlamalt terminoloogiliste valikute kaudu.

Muidugi ei ole Brüggemann oma usus, et baltisaksa ajalookirjutuse põhivool on olnud just nimelt *Landesgeschichte*, sugugi üksinda. Tegemist on kindlalt juurdunud ja omamoodi kriitikaülese seisukohaga (ent ka paradigmaatilise valiku indikaatoriga), mida jagavad vist küll pea kõik saksa ajaloolased. Nihkumist rahvuskeskse ajalookirjutuse (*Volksgeschichte*) positsioonidele käsitatakse enamasti umbes kui natsideaegset tsensuuri, mille lõppedes alates aastast 1945 pöörduti tagasi maiskondliku historiograafia lähteile.¹⁴ Asi saab siin paljuski

alguse sellest, et mõiste *Landesgeschichte* on kasutusel üsna empiirilis-pragmaatiliselt: *Landesgeschichte* lihtsalt ongi see, mida baltisaksa ajalookirjutus on praktiseerinud, definitioon antakse viitega praktikale. Et selline pragmaatiline *Landesgeschichte* on oma aluskihis tugevasti läbi imbinud vanast saksa messianismist, mida küll uuemal ajal enam ei jutlustata, aga millel rajanevad ometi uuemad juurdeehitised, seda ei osatagi enam märgata.

Kõik see kokku tähendab aga ikkagi, et minu “maiskondlikkus” hääbib mitte üksnes eesti rahvuslikust ajaloomustrist, vaid vähemalt samavõrd ka baltisaksa “maiskondlikust” unelmast. Göttingen ei võta mind vastu ning Brüggemann Göttingeni sümpaatselt isikupärase kullerina samuti mitte. Samal ajal on paratamatu, et ma oma “maiskondlikkuse” konstrueerimisel kasutan ka motiive, mis on kõne all olnud peamiselt baltisaksa paradigmas, näiteks Liivi orduriigi käsitlemine suhteliselt iseseisva Balti riigina. Nägemata küll vajadust loobuda seejuures muistse vabadusvõitluse mõistest või Jüriöö alanud sõja – just erilisest! – tähtsustamisest.

Kogu Brüggemanni arutlus suubub suurejooneliselt finaali, milleks on nn. Vene küsimus: minu ajalookonstruksioon kangastuvat otsekui uus katse tõrjuda sakslaste abil venelased Eesti ajaloost kõrvale. Ma ei taha Brüggemannile sugugi kõiges vastu vaielda ja arvan, et ta on õigesti märganud mitmeid praeguse eesti argiteadvuse tendentse, mis meid kõiki mõjustavad. Samas on eestlaste ja venelaste suhted igapäevaelus täna märksa normaalsemad kui nõukogude ajal, mil halvem osa venelasi Keskuse lemmikrahvana Eestis kahtlema-

¹³ “Wechsel und Wiederkehr” als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merckels Geschichtsideologie. – “Ich werde gewiß große Energie zeigen.” Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. (Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13). Hrsg. J. Drews. Bielefeld, 2000, lk. 133–147. Eestikeelne Merkeli-variant on lühem: Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt [1]. – Keel ja Kirjandus 1997, nr. 11, lk. 723–729.

¹⁴ Vt. nt: G. v. Pistohlkors. Images and Notions of Baltic German *Ostforschung* Concerning Baltic History of the Eighteenth and Nineteenth Centuries. – Journal of Baltic Studies 1999, nr. 4, lk. 317.

ta vägivaldselt ja infantiilselt laiutama kippus (ja iga rahvas, ka sakslased või eestlased, teeks sedasama, kui see oleks suurriiklikult mahitatud). Seda soodustas omakorda ajakirjanduse täielik blokeeritus “vene küsimuse” avameelsel käsitelul (vrd. nn. juudiküsimus juba aastakümneid Saksamaal). Tänapäevases Eestis on valitsevate ringkondade peataolek märksa suurem, kui ta on seda rahva seas, ent võib-olla tuleneb see ka juhtkonna paremast poliitilisest informeeritusest; riigijuhtide kohati üllatav Vene-vaenulikkus vaheldub suurte formaalsete pugemisseanssidega kohalike venelaste ees teenimaks Euroopa Liidu heakskiitu. Ehkki teoreetiliselt on lihtne teha vahet Nõukogude Suure Venna (*imperial other*), tänapäevase Venemaa ja kohaliku vene kogukonna vahel, on nad reaalses elus tihti kokku põimunud “vene küsimuse” ühtseks puntraks, mille üks element seatakse sõltuvusse teisest, Eestis muuseas mitte sugugi rohkem kui Lääne-Euroopa liberaalsete poliitikute teadvuses.

Ajalooliselt on eestlased suhtunud Vene riiki ja vene rahvasse erinevates olukordades mitmeti, enamasti muudab siin asjad ilmekamaks kõrvutus teise suure “küüalisrahva” sakslastega. Mõnes mõttes, nagu olen eesti sõjakirjandust analüüsides kogenud (vt. Vikerraar 2000, nr. 8/9), asetuvad venelased ja sakslased – näiteks agressorina – eestlase silmis ühele pulgale kui massihüsteeriale kergesti alluvad suurrahvad. Teisalt väljendab eesti rahvas oma poolehoidu venelaste suhtes ütlustega *à la* “parem lai vene saabas kui terav saksa nuga”; see on vihje sakslase ohtlikule, paindumatule süstemaatilisusele. Kolmandaks aga on sakslastele kui kultuurilise maine kujundajatele vaadatud alati – kui ka vaenuga segatult – ikka rohkem alt üles, venelastele aga enamasti ülalt alla (ehkki alati on eestlase teadvuses eksisteerinud vürst Gabrieli taolisi õilis-hingi). Ja sinna pole vist midagi parata. Ma ei arva ka, et siin võiks täheldada põhimõttelisi erinevusi generatsioonide vahel. Sakslasi on peetud kord kaunilt rafineerituks, kord eemalõukavalt räigeks, venelase nõrkuseks peetakse tema emotsionaalset labiilsust ja suurekarja-mentaliteeti, samas kõlab üks eesti

käibefraase, et venelane on südames hea inimene ja et kui eestlaselt abi ei saa, siis venelaselt saab ikka.

Kuid minu teada pole ajaloos kordagi täheldatud eestlaste vähegi massiivsemat tungi muutuda venelasteks, ning seda isegi mitte Venemaale väljarändajate seas. Saksastumismisvalmidus on seevastu avaldunud üsna konkreetses vormides ja kandnud oludest tulenevalt sajandite kestel rikkalikult vilja. Vene või saksa õuna valima sunnilt eelistab eesti Paris alati saksa õuna.

Ja selles mõttes tuleb mul ilmselt Brüggemanniga nõustuda, kui ta arvab ka minu enda konstruktsioonide taga tuvastavat aksiomaatilise hoiaku stiilis “venelased oleksid [riigihoidjatena Eestis] igal juhul olnud suurem õnnetus [kui sakslased]”. Ma puudutan vene teemat oma kõnealuses essees küll nii häbematuult vähe, et mind sellega siduda on pisut vägivaldne. Aga olgu peale, oletagem, et Brüggemann toob nähtavale minu varjatud metanarratiivi, ja kui siin ka täpsus jätab soovida, siis on tendents küllap vist õige. Loomulikult teen ka mina metahistoorilisi žeste. Nii siis, miks ei maini ma Eesti maiskondliku autonoomsusteadvuse ajaloo skeemi visandades venelasi ja miks eeldan ma vaikimisi, et venelased oleksid Eesti riikluse kujundajana olnud halvem variant kui sakslased?

Ma ei maini venelasi sel lihtsal põhjusel, et venelased pole minu meelest iial olnud Eesti (Balti) autonoomsusteadvuse või riikondliku iseseisvuse kandjad. Nii kaugele kui meie ajaloomälu kirjutatud allikate põhjal ulatub, võime selle otseste kandjatena Eesti territooriumil nimetada kas eestlasi või sakslasi, teisi võimalusi pole praegu suurt võtta. Pidagem silmas, et ma ei räägi Eesti ajalookirjutusest n.-ö. üldse, vaid üksnes ühest aspektist, mis seal minu arust siiani teravalt puudu ja minu jaoks isiklikult üks põnevamaid – Balti autonoomsusteadvusest tema ajaloolises arengus, Eesti iseseisvusest tema läbi sajandite ulatavas maiskondlikus, rahvuslikust kandjast sõltumatus lõikes. See on minu arusaamise kohaselt tänapäevase Eesti olulisimaid tellimusi ajalooteadusele: territoriaalse autonoomia ajalugu Eestis, ehk: Eesti riigi ajalugu. Mitte enam eesti rahva, eesti talurahva, eesti keelse elanikkonna jne., vaid just Eesti riikluse ajalugu.¹⁵ Selle ajaloo üks alateemasid oleks

¹⁵ Nii Eduard Laamani “Eesti iseseisvuse sünd” (2. tr. 1964) kui ka Mati Grafi “Eesti rahvusriik” (1993) piiritlevad Eesti riiki eestluse ideoloogiaga.

kahtlemata ka “Venemaa suurriikliku idee kandjana (suurriikliku vastasjõuna) autonoomsustahetelises Eestis”.

Niisiis, ma ei näe otsest Vene-poolset initsiatiivi Balti autonoomsusteadvuse ajaloos. See ei välista muidugi kaudsete rollide olemasolu. Tänu jumalale ei vaiki ka praegused eesti ajalooõpikud maha Eesti-Vene muistset koostööd saksa risti ja raua vastu võitlemisel. See, et Balti erikord, kohaliku autonoomiaidee üks kehastusi, põhines rüütelkondade kokkuleppel Vene keskviimuga, on selge. Samuti on selge, et üks osa eesti 19. sajandi rahvuslusest otsis oma saksavastasele opositsioonile tuge just vene rahvuslaste juures. Me võime ikka ja jälle meenutada ka seda, et Tartu rahulepingule kirjutas alla ja Eestile seega tema iseseisvuse “kinkis” (metahistooriline žest!) just Lenini valitsus. Kõiges selles ja veel paljus muus võime näha Vene-poolse (võib vist öelda, et instrumentaliseeritud) rolli Balti autonoomia-idee kujunemiskäigus. Kuid mulle tundub, et Balti autonoomiaidee reaalsete kandjate ja teostajatena ei saa me ei Vene riigist ega venelastest siiani kõnelda küll muud moodi, kui väga tinglikult, öieti vaid üksikseikade näitel. Venemaa on ajaloolistes suhetes Eestiga näidanud initsiatiivi peamiselt suurriikliku integreerija rollis, Balti separatismi eestvõitlejad on olnud ennekõike sakslased ja eestlased oma vastavais riik- ja rahvuskondlikes moodustis.

Muidugi võib siin tulevik tuua üllatusi. Pole näiteks välistatud, et praeguse Eesti suurest vene kogukonnast, mis oma valdavas osas on traditsiooniliselt nn. vene nõukogude ident-suse kandja, saab edaspidi üha olulisem tegur territoriaalselt autonoomse Eesti arenguloos. Kuid see on praegu veel oletuste, mitte sündinud asjade tase.

Sellest loogikast järeldub tõesti, et Balti autonoomia seisukohalt (see kitsendus peab väitele eelnema!) “oleksid venelased igal juhul olnud suurem õnnetus” – kui kasutada lihtsuse mõttes sõnu, mis esinevad Brüggemanni ja mitte minu tekstis. Ent mitte üksnes venelased. Brüggemann unustab ära, et põhimõtteliselt sedasama juttu räägin ma ka rootslaste kohta. Miks ei astu ta välja rootslaste kaitseks? Kas seetõttu, et rootslasi ei saa enam käsitada Eesti Vabariigi (allasurutud) vähemusena?

Ja nüüd veel tähtsaim küsimus selles blokis: miks ikkagi on venelaste ja sakslaste

rollid Balti autonoomsusteadvuses olnud nii erinevad? Kas seetõttu, et sakslased on siiski olnud veidi “targemad ja paremad”, kui provokatiivselt küsida? Ei, see motiiv ei kuulu minu varjatud narratiivi ja seda peab Brüggemann tunnistama. Minu varjatud, ja üldsegi mitte nii varjatud narratiivi oluline osa on pigem geograafiliste tegurite senisest suurem tähtsustamine, ning sellest tuleneb ju ka see juba vaetud maiskondlikkuse juhtmõte. Sakslaste ja venelaste erinevad rollid Balti autonoomsuse idee teostamisel ei ole seotud mitte niivõrd rahvuspsüühiliste iseärasustega, kuivõrd sellega, et venelaste asuala on siinsamas Peipsi ja Pihkva järve taga, osaliselt vahetus kehalises kokkupuutes eestlaste maaga, sakslased elavad aga suhteliselt kaugel edelas. Liivi orduriik sai esimeseks Balti riiklikku autonoomiat tõestavaks ilminguks just seetõttu, et ta geograafilises mõttes ei ulatunud hästi oma emamaani. Tema geograafiline diskreetsus (ebapidevus, katkestatus) suhetes Saksa emamaaga sai tema Balti poliitilist autonoomiat määravaks eeltingimuseks.

Niisama lihtne võibki olla ühe hilisema väikeriigi poliitilise iseseisvuse juur: kunagi on ta olnud ühe seesmiselt killustatud suurriigi geograafiline saar. Suhetes Venemaa ei oleks geograafiline saare-staatus puhtfüüsiliselt kõne alla tulnud; rääkida võib vaid poliitilisest poolsaare-seisundist nn. Balti erikorra ajal. Kui Saksa riik oleks muiste enam-vähem ühtse territooriumina laiunud üle Poola, Leedu ja Läti Valga alla välja, siis poleks meil täna ilmselt põhjust rääkida sakslastest kui Eesti poliitilise autonoomia kandjaist. Esimese ja Teise maailmasõja ajal, mil Saksa riigi side Eestiga oligi geograafiliselt pidev, oli sakslaste autonoomiafunktsioon Baltikumis välistatud.

Võiksime niisiis teha kokkuvõtte, et Venemaa võimetus esineda Balti autonoomiafunktsiooni kandjana tuleneb juba tema territooriumi ja Baltikumi geograafilisest pidevusest. Sakslaste positiivne panus sama funktsiooni täitmisel on aga seotud nende edasitungiga Euroopa kirdenurka, kus pidevussuhte loomine emamaaga ei osutunud enam jõukohaseks. Kahtlemata kuulub samasse kompleksi Brüggemanni poolt “õelalt” vihjatav asjaolu, et “mitmetel põhjustel jäi olemata saksa talupoe-gade kolonisatsioon Baltikumi”. Ainult et ma ei taju selles vihjes mingit õelust. Kolonisat-

sioon jäi ju tõesti olemata, sellegi taga seisis esirinnas geograafilised põhjused, ning see toimumata-jäämine oli iseenesestki mõista tähtis seik sakslaste autonoomiakandja-funktsiooni püsimisel. "... talupoeg juba üle mere ei läinud ja maad mööda minnes viis tee kõrvalisse nurka läbi vaenulike ja ebasõbralike alade. Nõnda siis jäi saksa adral Kuramaal, Liivimaal ja Eestimaal tegemata see järelkünd, millega saadi hakkama küll Brandenburgis ja isegi Preisimaal."¹⁶

Juhan Kahki juhtum

Väikese vahepalana ajalookirjutuse "politi-seerumisdiskurssi" tasub meenutada seiku Juhan Kahki teoste retseptisioonist Saksamaal. Ma pean Juhan Kahki andekaks, suure jõudlusega, kõitvalt kirjutavaks uurijaks, ent samas nimetan teda eesti ajalooteaduse vanaks rebaseks. Seda tingib Kahki kohanemisevõime, tema väsimatu taotlus kirjutada iseenda poolt avaldatut pidevalt ümber vastavalt muutuvatele poliitilistele oludele: jääda alati ühemõtteliselt lojaalseks, kasutades ära tekkivad praod poliitika murenevas müüris. Kahki administratiivne positsioon võimaldas tal kõike kirjutatut suures mahus ka publitseerida, silmatorkav on tema pisut ebanõukogulik tahe äratada huvi esmajoones baltisaksa uurijais. Ent siinses seoses osutatagu ühele Kahki nõukogulikest iseärasustest, mida nimetaksin "röömsaks parteilisuseks".

¹⁶ R. Mayr. Die deutsche Kolonisation des Ostens bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. – Weltgeschichte. Hrsg. H. F. Helmolt. Bd. 6: Mitteleuropa und Nordeuropa. Leipzig-Wien, 1906, lk. 284.

¹⁷ Vt. nt.: H. Rosenthal. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900): Erinnerungen. Reval, 1912, lk. VI. Baltisakslasi sellised deklaratsioonid siiski ei veennud, vt.: A. Hasselblatt. "Kulturbestrebungen des estnischen Volkes". – Deutsche Monatsschrift für Russland 1913, nr. 6, lk. 525.

¹⁸ J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tallinn, 1978, lk. 23–24; J. Kahk. Rahutused ja reformid: Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, lk. 40 (esiletõste originaalis).

¹⁹ A. v. Taube [Rets.: J. Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallinn, 1969]. – Zeitschrift für Ostforschung 1970, nr. 4, lk. 777.

²⁰ T. Rosenberg. Juhan Kahk agraarajaloolasena. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr. 4, lk. 58.

Eesti ajalookirjutus on algusest peale oma parteiliselt positsioonilt olnud avalikum kui baltisaksa oma, ehkki vana hea saksa kombe kohaselt on temaski harrastatud sissejuhatu-si, mis püüavad lugejat veenda autori "objektiivsuses ja parteituses".¹⁷ Juhan Kahk on kõige markantsem näide olulisest eesti ajaloolasest, kes oma objektiivsuseiha on rõõmsal ja selgel moel sidunud hoopis parteilisusega. Mõned pudemed sellest sotsiologiseeritud dialektikast: "Püüdes kirjeldada sündmusi objektiivselt, ei kavatse me samal ajal varjata oma sümpaatiat ühe võitleva poole, ja nimelt talurahva suhtes," või: "Käesoleva uurimuse autor ei kavatsegi varjata oma sümpaatiat rõhutatud eesti talurahva vastu ja antipaatiat balti mõisnike ja tsaarivalitsuse suhtes ning leiab, et selline suhtumine teda just abistas võitluses ajaloolise, *objektiivse* tõe eest."¹⁸ Siit on muuseas hästi näha ka see, kuidas nõukoguliku metodoloogia abil aeti n.-ö. eesti asja. Just proletaarne dialektika võimaldas Kahkil – ja seda suure aplombiga! – Eesti ajaloo subjektina esiplaanile seada eestlast (kelle ta samastas väikimisi talurahvaga), seda kontrastina vene ja saksa rahvuslikele ambitsioonidele. Et järjekindel marksistlik ajalooteadus püüdis hoiduda rahvuste nimetamisest, asendades need klassitunnustega, siis polegi üllatav, et liberaalsed baltisaksa ajaloolased kiitsid Kahki tema rahvusliku tolerantse eest ja sidusid tema lähenemise *cum grano salis* isegi traditsioonilise baltisaksa *Landesgeschichte*'ga!¹⁹ Balti Ajalookomisjoni esimees G. v. Pistohlkors on meenutanud, kui sügava mulje jättis talle esmakordsel tutvumisel Kahki saksakeelne monograafia "Feodaalse maaviljeluse kriis Eestis" (1969), mille marksistlik mõistevõrgustik ei olevat mõjunud kuigivõrd häirivalt.²⁰

Nii on üllatav, et kõige avalikum, näiliselt väga ebabaltlik, lausa rõõmsameelne parteilane eesti ajaloolaste seas saab just parteitu *Landesgeschichte* pooldajailt väga kõrged maiskondlikkuse punktid. Ent asi ei piirdu sellega. Osa arvustajaid teeb Kahkile etteheiteid selles, et ta alahindab majanduslike kõrval poliitiliste faktorite mõju, esmajoones pidevat poliitilist ja rahvuslikku vene ohtu, samuti sotsiaaleetilisi impulsse.²¹ Ma usun, et need etteheited on õigustatud (ja Kahki puudujääkide põhjused läbinähtavad), kuid tähtis on praegu muu, ja nimelt baltisaksa ajaloolas-

te tugevad poliitilised apetiidid ajaloo käsitlemisel, mis tulevad hästi esile just “parteilist” Kahki kritiseerides.

Nii võime näha, et ajaloodiskursi ühe või teise osa politiseerumise aste on küllaltki raskesti hinnatav. Avalik, valjuhäälnud parteilisus – aga Kahk oli siiski vana rebane! – võib osutada üleparteilisele maiskonnaloole lähedal seisvaks. Tunnustatud *Landesgeschichte*, mis hoidub igasugustest parteilistest manifestatsioonidest, võib mingil hetkel tunda anda oma tugevat poliitilist orienteeritust. Igatahes olen ma Juhan Kahki lugedes üle saanud oma põlvkonna päris-ajaloolaste süstitud umbusust tema vastu. Olen hakanud mõistma, miks sakslased temast nii palju räägivad. Kahk on iga oma rakuga täis huvi ajaloo vastu, ja see *das Interesse an der Geschichte*, mida Reinhard Wittram väärtustada oskas ja mis pole ju lõppeks midagi muud kui huvi kellegi Teise ja erineva vastu iseendas, on palju tugevama sisuloova toimega kui “rõõmus parteilisus”, mis esimesel pilgul silma jääb. Kahki viimane raamat, millest paar sõna allpool, näib olevat ühe inimliku ajaloohuvi meisterlik kokkuvõte. Kahjuks on just see ilmunud üksnes Balti-uuringute siiani ainsas tõsisel “teaduskeeles”.

Postmodernistlik kirjutusväli

Räägitagu pisut ka ajalookirjutuse postmodernistlikust väljast, esmajoones sellest, mida võiks tähendada historiograafiline pluralism. Minu poolt väljapakutav autonoomiaidee maiskondlik skits on senise ajalookirjutuse taustal pluralistlik selles mõttes, et kõik rahvuslikud pürgimused allutatakse selles nende funktsioonile olla territoriaalpoliitilise autonoomia vahend. Selle tagajärjel kaob suur osa rahvusideoloogilisi vastandusi ning need väärtustatakse võrdsete teguritena maiskondliku riikluse rajamisel ja säilitamisel. Historiograafias ei ole olemas mingit absoluutset pluralismi. Pluralism on igal juhul ainult suhteliselt läbiviidav – see on asja üks pool, millega ei taheta küll öelda, et kõikide vaatekohtade pluralism on võrdselt suhteline; asja teine pool on see, et iga pluralism asetub mingi eelneva monopolismi taustale, taotleb mingi tardumuse ülessulatamist. Maiskondlik vaatlus avab uusi pluralistlikke perspektiive rahvuskesksete paradigmade taustal ja eelkõige eesti-läti-sak-

sa ajaloolistes suhetes. Nagu Brüggemann õigesti täheldab, jäävad venelased selles perspektiivis oma n.-ö. põlismaatükist Eesti pinnal ikkagi ilma – nii nagu nad on sellest ilma jäänud juba klassikalises eesti või baltisaksa paradigmas. Kuid pluralistlik avarustumine just eesti-saksa antagonismide arvel oleks see skeem igal juhul. Brüggemann ise meenutab veidraid võimalusi ka sellise Eesti ajaloo kirjutamiseks, millega Vene-poolse imperiaalsem osagi rahuldatud saaks. Siinmail tuntakse selliseid ka omaaegsest koolipingist, aga mitte ainult. Just 1990. aastate kesksaakpaik tõi raamatulettidele mitmeid uusi Vene ajaloo käsitusi, mille hiiglaslik maiskondlik haare seostus kõigi eales lühemat või pikemat aega Venemaa osaks olnud pindalade haaramisega Vene maiskonnaidee teenistusse. Nendeski ilmutati pluralismi (Eesti ja Vene territooriumide vahel hõõrdumisi enam polnud!), kuid seda üksnes neile, kes olid astunud vene šovinistide parteisse.

Ei maksa arvata, et postmodernistlik vaateviis, nähes ajaloos teatud laadi jutustust, mille kõrvale saab alati seada veel teisegi samas žanris jutustuse, tähendaks käegalöömist tõetsingule ja üksnes suvaliste “juttude” kogumist. Ajaloolise jutustuse žanrinõudeid (nimetagem neid kas või teaduslikeks) tuleb järgida edaspidigi, aga suuremat tähelepanu osutatakse nüüd Tõe enda transsendentse palge kõrval ka tema inimlikele üleskirjutusviisidele, võttes eelduseks, et ükski neist pole täiuslik. Allikakriitikale lisandub žanri- ja keelekriitika ehk omaenese ütlejapositsiooni pidev teadvustamine mittejumalikus positsioonis. Filosoofilises mõttes võib seetõttu öelda, et iga tõetsingu tulemus on vale, kuid tõetsing ise on õige. Tõetsing on nüüdsest kahtlemata närvilisem ja ohtlikele mängudele enam aldis kui varem, ent loodetavasti veelgi intensiivsem.

21 G. v. Pistohlkors. Juhan Kahk's Interpretation of Feudal Agrarian Economy in Estonia and Northern Livonia, 1825–1850: A Review Article. – *Journal of Baltic Studies* 1978, nr. 4, lk. 367–374; H. v. zur Mühlen [Rets.: J. Kahk. Murrangulised neljakümendad. Tallinn, 1978]. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1983, nr. 4, lk. 609; G. v. Pistohlkors [Rets.: J. Kahk. Peasant and Lord in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism in the Baltic. Tallinn, 1982]. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1985, nr. 4, lk. 592.

Sellega seoses tahaksin ma täpsustada üht Brüggemanni toodud tsitaati, mille ta on napsanud minu siiani vaid ingliskeelsest artiklist ja mis jätab lugejale, kes tsitaadi katkutuse astet ei tunne, autori tõetsimisihast üsna kentsakalt kuratliku mulje. Tõlgin siin kogu tekstiosa eesti keelde, niivõrd kui ta näib asjakohane.

“Tänapäeval nõustub meist enamik sellega, et iga ajalugu on lugu, jutt, mis reastab fakti ja fiktsiooni, mõõduka fantaasiatöö vili, milles reaalsete isikute nimed põimitakse ühte sündmustega, mida kirjutaja peab tõeliseks. Ent vaatamata retoorilisele koele poleks mõtet rääkida ajalookirjutusest kui teadusalast, kui tema ülimaks ambitsiooniks poleks tabada Tõde. Tõde on midagi sellist, mil pole eksistentsiaalset seost ei retoorika, ei jutustamisstruktuuride ega didaktikaga. Ehkki ajalooteaduslik teos võib ühes või teises kultuuris omandada kanoonilise koha, ei saa Tõtt ranges mõttes öelda kanoonilisel viisil. Tõel kui utopilisel kujundil puudub kaanon, ta esindab reaalsust, mitte mingi kultuuri huve. Seega, kui me räägime kas või Eesti ajaloo jutustamise kanoonilistest viisidest, siis räägime, paradoksaalselt, ka sellest, mis ei ole legitiimne reaalse, tõepärase teadmise vaatepunktilt. Ja ajalugu kirjutades räägime sellest, mis ei ole tõeline ajalugu. Või kui väljenduda veelgi teravamalt: me räägime valetamise üldtunnustatud viisidest Eesti ajalookirjutuses. Kuid see oleks muidugi juba liiga rämedalt öeldud ja näikse ignoreerivat ajalookirjutuse inimlikku hääleõigust.”²²

Postmodernistlikust ajalookirjutuse väljast võib rääkida nii ühe teksti piires kui ka laiemas kultuurikontekstis. Heitkem pilk võimalikele pluralistlikele tunnusjoontele ühes tekstis. Jätkates mõiste “metahistoriline žest” kasutamist, võiks ju öelda, et pluralistlik ajalookirjutusviis seisneb tekstis tehtavate metahistoriliste žestide mitmesuunalisuses,

täpsemalt – juba tehtud žestide pidevas kustutamises järgmiste žestide poolt. See tähendab, et kahetsust, tänu, õigustust, hukkamõistu, kaastunnet ja teisi inimlikku suhtumist väljendavaid žeste kirjutatud ajaloo kohal, mille tegemisest (ükskõik kui “teaduslikult” sügavale nad poleks ka maetud!) ei pääse kõige külmaverelisemgi historiograafia, jagatakse mingi inimlikult tervemõistusliku põhjendatusega kõigile ajaloo-osalistele.

Ei tehtud ülalpool nalja, kui väideti, et kõige enam võib seda sorti “ülimoodsat” lähene mist täheldada just Eesti ajalookirjutuse vanimas lademes. Võtkem näiteks mõned üsna tüüpilised katked Läti Henriku kroonikast. 1208 tungivad sakslased esimest korda Eestisse ning, “hüüdnud appi kõigevägevama jumala ja õndsaja jumalaema Maarja”, “rüüstates külasid ja tappes paganarahvast, maksavad tule ja mõõgaga kätte nendele tehtud ülekohtu eest” (XII, 6). Kui eeldame, et rüüstamine ja tapmine olid ka 13. sajandi alguse ladina keeles negatiivse konnotatsiooniga mõisted, siis näeme järjendis vähemalt kolme ühe ja sama subjekti kohal tehtud žesti: õnnistus (antud jumala nime kaudu), taunimine, kahetsus (“rüüstates ja tappes”), õigustus (“maksavad kätte ülekohtu eest”). Pole eriti mõistlik arvata, et tegu on ainumõeldava lihtviisilise kirjeldusega, mida Henrik ausa inimesena ei olekski saanud teisiti vormistada. Nagu ma oma essees osutan, saab ühte ja sama asja historiograafias täiesti ausalt öelda kahel risti vastupidisel moel ning küllap oleks ka Henriku ajal võinud tapmise ja rüüstamise asemel kasutada terminoloogilisi eufemisme sarjast “kõrvaldamine”, “kahjutuks tegemine”, “puruks löömine” jne. – juhul kui Henrik oleks tahtnud Mõõgavendade kohal teha ideoloogiliselt ühesuunalisi õigustusžeste, nagu seda teevad hilisemad “teaduslikud” ajalood. Ent Henrik kirjutab vana tüüpi kroonikuna loomupäraselt suhteliselt “pluralistlikku” teksti. Kui tema jutustuse nimekasutust moderniseerida (näiteks kujul “järgides partei käsku ja juhi üleskutset, tapsid bolševikud/rahvussotsialistlikud rühmitused poliitiliselt vaenulikult meeletatud rahvast ja rüüstasid ülekohtu eest kätte makstes külasid”), saab selgemaks ka jutustuse kohal tehtavate žestide ambivalentsus.

²² Canonical Patterns of Narrating History: In Search of a Hidden Rhetoric. – Literatur und nationale Identität II: Themen des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum. (Tampereen yliopisto. Taideaineiden laitos. Julkaisu- ja, 2). Hrsg. Y. Varpio, M. Zadencka. Tampere, 1999, lk. 7 (esiletõste originaalis).

²³ Vt.: Tsiteerimise kunstit: Lisandusi Läti Henriku ja *Vulgata* suhetele. – Keel ja Kirjandus 1990, nr. 2–3.

Või võtkem kroonika samast osast näide, kus lätlased, “kurvad olles omade surma pärast, keda eestlased olid maha löönud” (kaastunne lätlastele, eestlaste hukkamõist), otsustasid eestlastele kätte maksta. Sakalasse jõudes “leidsid nad mehed ja naised ja lapsed oma kodudes kõigis külates ja paikades ja tapsid, keda nad leidsid, hommikust õhtuni, nii nende naise kui lapsi ja kolmsada Sakala maakonna parematest meestest ja vanemaist, peale selle lugematuid teisi, kuni tapjate väsinud käed ja käsivarred juba jõuetuks jäid suurest rahva mõrvamisest” (lätlaste tegude taunimine). Seejärel räägitakse eestlastest, kes veetsid mitu päeva, “korjates kokku ja põletades õnnetu surnukehi” (kahetsus, kaastunne eestlastele). Lätlased aga “läksid rõõmsalt Beverini tagasi” ja kiitsid koos ristirüütlitega “kõik üksmeelselt ja rõõmuga jumalat, et isand oli teostanud ... nii suure kättemaksu ...” (lätlaste õnnistamine). Nii “postmodernistlikku” või “pluralistlikku” vaatepunktide vaheldumist ei kujuta moodsates Eesti ajalugudes, ja eriti hilisemate sündmuste kajastamisel, enam hästi ette.

Ma olen teadlik sellest, et Henrik keskaegse kroonikuna kirjutab ajalugu kahel, ühtaegu profaansel ja sakraalsel tasapinnal, mistõttu profaanse ajaloo jubedad seigad saavad olemoodi neutraliseeriva läbivalgustuse piiblitsitaatidest moodustavas kõrgemas sakraalajaloolises paistes.²³ Ent see loominguilise tausta tundmine ei võta kroonika tekstilt meie silmis tema – kui ka mitte läbivat, siis ometi üsna kohatist – pluralistlikku sära. See pluralistlik sära, nagu juba mainitud, on oluliselt tingitud sellest, et Henrik mitte ainult ei koosta ajalugu mingite etteantud metodoloogiliste printsiipide alusel (Piiblist lähtuv sakraalajalooline skeem), vaid ühtlasi jutustab seda kirjanduslikus mõttes – koos kõige sellest tulenevaga. Just see lähendab teda täiesti seaduslikult ajalookirjutuse postmodernistlikule väljale.

Ja siin tuleb tegemist teha ehk mõne elukutselise ajaloolase jaoks küllaltki raskesti seeditava tõdemusega. Nimelt esmajoones selle näilise paradoksiga, et ajalookirjutuse n.-õ. pluralistlik objektiivsus võib olla mingit pidi seotud tema belletristliku jutustavusega. Ajaloolased vastandavad küllalt sageli ajaloo teaduslikku käsitlemist tema romaniseeritud esitusele, nähes viimases autorisubjektiivsu-

se avaldusi. Ent jutustav esitusviis võimaldab mitte ainult suuremat subjektiivsust, vaid ka suuremat objektiivsust. Kunsti raamid on võrreldes teadusega laiad, tema valikud suuremad. Palju sõltub siin autori taotlustest ja loominguilisest võimekusest. Aeg-ajalt tunnistavad ajaloo-professionaalid ise, et üks või teine ilukirjandusteos võib anda isikust või ajastust terviklikuma pildi kui rida keskmisi monograafilisi uurimusi.

Ei taheta siinkohal muidugi väita, et tuleviku historiograafiliseks tähtžanriks kujuneb romaan. Uue objektiivsuse, paremini haaratava Tõe otsinguil on postmodernistlik ajalookirjutus lihtsalt üha enam hakanud hindama kirjandusliku jutustuse struktuuris peituvat tõetlemispotentsiaali, tema ideoloogilist pluralismi ja humanismi, ning see on tekitanud ka uue läheduse vanema historiograafia laadiga. Me elame suurte profaansete totaaliideoloogiate järellaineis ning see määrab tõetsingute suuna. Kirjandusliku jutustuse kujund on oma paremas väljalaskes mitmeplaaniline, sünteesijõuline, ning see ahvatleb ideoloogiliselt väsinud ajalookirjutust otsima temas uusi impulsse. Postmodernistlik ajalookirjutus ei taha samastuda romaaniga. Postmodernist ei väida ühes lauses A-d ja järgmises lauses mitte-A-d. Küll aga on postmodernistlik ajalugu ideaaljuhul tekst, mis annab endale täpselt aru kõigest oma metahistoorilistest žestidest, teksti, kus iga sellist (olemuselt ebaajaloolist) žesti saadab varem või hiljem tema osaline või täielik kustutus.

Ehkki säärase tendentsiga tekst ei pruugi historiograafilises mõttes jääda utoopiaks, vaid on osaliselt kindlasti realiseeritav, on tal oma hästi tajutavad piirid. Kui Henrik oma kroonikas ka harrastab vahelduvat fokuseerimist, siis tervikplaanis on tema tekst ikkagi baltisaksa paradigma alus. Olen ise väitnud, et ajalugu on minevikuseikade järjestamine oleviku moraalseks kokkuvõtteks, ning ei näe sellest “kohustuste ringist” väljapääsu. Ühelt poolt püüdleb iga tõsine ajalookirjutus võimalikult avara ja erapooletu (pluralistliku) tõetabamise poole, teisalt jõuaks ta aga selles suunas lõpuni minnes mingite viimseni kiretute (ja tegelikult otsatute) faktiregistriteni, millega ta iseenda tunnetuslikult nullistaks. Iga ajalugu püüdleb midagi enamast kui näitlik moraaliõpetus, aga iga ajalugu lakkab olemast, kui kaob

tema moraal. Üks ebatänuväärselt harva meenutatav moodsa ajaloomõtlemise isasid Theodor Lessing on umbes sellesama ühte valemisse võtnud oma peateose pealkirjaga “Ajalugu kui mõttetule mõtte andmine” (1916). “Täiuslik” ajalookirjutus oleks mõttetu püüdlus reprodutseerida mõttetust, alles hüüdjä häääl äratav ka kõrbes tema kõrbe-mõtte. Seesama Lessing muuseas paneb oma raamatu alapealkirjaks “Ajaloo sünd müüdist” ja defineerib ajaloo paradoksaalselt kui “eluga toimetuleku müüdi inimsoole, kel pole enam jõudu müüte luua”.²⁴

Teisalt ei saaks mingit “pluralistlikku kirjutusviisi”, olgu siis või ainult tendentsina, muuta kellelegi kohustuslikuks. Mida enam me selles suunas katsetame, seda intelligentsemaks muutub meie ajalootaju, kuid samal ajal, nagu öeldud, on nii saksa kui ka eesti poolel märgatav olnud mingi eneseteadva subjektsuse kasv. Nii näiteks jõudis Juhan Kahk, kes alati täpse baromeetrina oma aja (aga see tähendab – ajaloo!) vaimu registreeris, oma viimases, postuumes ja parimas raamatus juba eesti taluperemehe kui õigusloolise subjekti vägagi reljeefsele tunnustamisele. Kahk räägib eesti talust kui “täiesti iseseisvast majandusorganismist”, taluperemehet kui “iseseisvast isandast”, kes tegutses oma talus patriarhaalse võimutäiusega omaenese vastutusel, räägib isegi mõisahärra kui taluperemeeste sõltlase varjatud ängidest, talupoegade aastasadu säilinud õigusteadvusest, mis lubas neil iseennast tunda maa esmaomaniku ja ainsa täievolilise valdajana, talupoegade vastuhakkude tugevast õiguslikust aspektist vastukaaluna varem rõhutatud stiihilistele majanduslikele motiividele jne.²⁵ Mõnes mõttes muutuvad siin taluperemehed laiapõhjaliseks, feodalismi kandvaks hallparuniseisuseks, mis oma arvukuse tõttu omandab tugeva, võib-olla et isegi lokaalselt tugevaima ajaloolise subjekti tunnused, mõisnike vägivald hakkab aga paistma sekundeeriva kõrgeisuse trotsina. Ma ei oska öelda, mil määral on Kahk oma viimases

raamatus Tõele lähemal eelmiste raamatutega võrreldes, ent marksistlikule analüüsile justkui kohustusliku plebeiluse ja kannatajateadvuse kadudes näib olevat saavutatud kokkuvõttes palju parem ning põhjendatum kontakt ka 20. sajandi Eesti ajalooga.

Ühtlasi paistab sellest kõigest silma, kui ebamugav on õieti traditsioonilisele baltisaksa paradigmale marksistliku ajaloovaatluse allakäik rahvuslikul vastaspoolel. Ehkki baltisaksa historiograafia pole ise kunagi järjekindlalt rakendanud marksistlikke printsiipe, ja on neisse eksplitsiitsete hinnangute tasemel ikka pigem leebe põlgusega suhtunud, on ta samas üsna mugavalt ära kasutanud vastaspoole vabatahtlikku marksistlikku enesealandust, et kujutada baltisaksa kogukonda Baltikumi ajaloo ainsa subjektina enne 20. sajandit. See garanteeritud seisund on võimaldanud ka liberaalseid järeleandmisi. Subjektsusteadvuse tõus eesti poolel alates 1980. aastate lõpust võib olla esile kutsunud samu jooni ka baltisaksa ajalookirjutuses.

Kõike seda arvestades ei ole eriti tõenäoline, et Eesti ajalookirjutuses võiksid lähemal ajal võtmepositsiooni omandada selge pluralistliku tendentsiga tekstid. Ent pluralistlik kirjutusväli võib moodustuda ka teisiti kui üksiktekstide seest välja peegeldudes, ja nimelt paljude monistlik-monopolistliku suunitlusega või lihtsalt tugeva subjektsusega tekstide vahel. Selle eelduseks on muidugi tekstide piisavalt suur hulk. Ei teki veel õiget pluralistlikku pinget, kui üks ajaloolane kirjutab mingi asja kohta üht, teine ajaloolane teist ja risti vastupidi, ülejäänud viis aga rivistuvad nende kahe seljataha. See oleks ühemõõtmeline joonmaailm, mitte kahemõõtmeline väli. Pluralistlik väli nõuaks veel kolmandaid ja neljandaidki selge subjektsusega käsitlusi samast probleemist, seiramisfookuste tõelist mitmekesisust.

Niisiis ei pruugi ei mina ega Brüggemann ootama jääda mingit “postpostkoloniaalset” tõeilmutust väheste valitud tulevikutekstide näol. Ennustan, et neid ei saa iial olema. Ainus reaalne võimalus pluralistlikku ajalootaju süvendada on lihtsalt täie auruga edasi uurida, julge ja põhjalik olla, vaielda, teisi kaasa tõmmata. Ei ole vist kokkuvõttes olemas paremat pluralismi, paremat “postpostkolonialismi” kui sügavate ja isikupäraste veendumuste kestev, terav ning härrandlik diskussioon.

²⁴ Th. Lessing. *Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen oder die Geburt der Geschichte aus dem Mythos*. Hamburg, 1962, lk. 29.

²⁵ J. Kahk. *Bauer und Baron im Baltikum: Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”*. Tallinn, 1999, lk. 144–160.